

Atıf / Citation: Sadıç, F. 2024, "Tâbilik-Metbûluk Mûnasebetleri Çerçevesinde Sultan Sancar Devri Selçuklu Paraları", *Amisos*, 9/ Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan Özel Sayısı, ss. 67-81, DOI: 10.48122/amisos.1478354

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 67-81
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1478354

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 04. 05. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 16. 07. 2024

TÂBİLİK-METBÛLUK MÛNASEBETLERİ ÇERÇEVESİNDE SULTAN SANCAR DEVRİ SELÇUKLU PARALARI¹

SELJUK COINS DURING THE ERA OF SULTAN SANJAR IN THE CONTEXT OF VASSALAGE-SUZERAINTY RELATIONS

Fatih SADIÇ*

Öz

Ortaçağ İslâm coğrafyasında siyasî yapılar arasındaki tâbilik-metbûluk mûnasebetlerinin tam ve doğru olarak anlaşılmasında sikkeler önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu devirde tâbî bir hükümdar veya emîrin hutbede olduğu gibi darp ettirdiği sikkelerde de halifeden sonra metbû hükümdarı ad lakap ve unvanlarıyla birlikte zikrettirmek zorunda olması tâbilik (vasallık) hukukunun gereklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde adının zikredildiği sikkelere bakılarak bir metbû hükümdarın hâkimiyet sahasının genişliği de tespit edilebilmektedir.

Sancar, 490/1097 yılında ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından Horâsân melikliğine tayin edilmesinden itibaren bir yönetici olarak altmış yıl hüküm sürmüştür. Bu sürenin ilk 22 yılını *Horâsân Meliki* unvanıyla vasal bir statüde, son 38 yılını ise Büyük Selçuklu tahtında oturan metbû bir hükümdar olarak geçirmiştir. Nitekim Sancar'ın darp ettirdiği sikkelerde de bu durumu müşahede etmek mümkündür. Melik Sancar, hutbelerde ve sikkelerde tâbilik hukukunun bir gereği olarak sırasıyla Büyük Selçuklu tahtına oturan ağabeyleri Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın isimlerini zikrettirmiştir.

¹ Bu çalışma yazarın "Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilatı ve Kültür Hareketleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Dr., Tarih Öğretmeni, Türk Telekom Anadolu İmam Hatip Lisesi, Amasya/Türkiye. E-posta: fatih_212@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0384-6541>

Öyle görünüyor ki, Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçmesiyle birlikte kestirdiği sikkelerde belirgin değişiklikler olmuştur. Artık o, vasal bir *melik* değil, sınırları doğuda Kaşgar'dan batıda Bizans ve Mısır'a kadar uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun *En Büyük Sultan*'ı olmuştur. Bundan böyle darp ettirdiği sikkelerde halifeden gayri hiçbir hükümdarın adını zikretmek mecburiyetinde olmadığı gibi bilakis onlarca tâbî hükümdar ve melikin, paralarında ismine yer vermek zorunda oldukları metbû bir hükümdar haline gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamızda, Sultan Sancar devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbî devletler ve atabegliklerden; Gazneliler, Batı Karahanlılar, Irak Selçuklu Devleti, Bâvendiler, Fars Atabegliği, Musul Atabegliği ve Dimaşk Atabegliği'nin bastırdıkları paralardan bazılarını inceleyerek tâbîlik-metbûluk münasebetlerinin sikkeler üzerindeki şeklini ve mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sikke, tâbîlik-metbûluk, Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sancar, Meskûkât

Abstract

In understanding the precise and accurate nature of the vassalage-suzerainty relations among political structures in the medieval Islamic geography, coins play a significant role. In this era, one of the requirements of vassalage law appears to be that a subordinate ruler or emir must mention the name, epithets, and titles of the suzerain monarch after the name of the caliph in the khutbah and on the coins he mints. By examining the coins on which his name is mentioned, one can determine the extent of a suzerain ruler's sphere of influence.

Sancar, appointed as the ruler of Horasan by his brother Sultan Berkyaruk in 490/1097, ruled for sixty years as a governor from that moment on. He spent the first twenty two years of this period in a vassal status with the title of Horasan Malik, and the last thirty eight years as a suzerain ruler sitting on the throne of the Great Seljuk Empire. Indeed, this situation can be observed on the coins minted under Sancar's authority. Malik Sancar, as a requirement of vassalage law in khutbahs and coins, mentioned the names of his brothers Sultan Berkyaruk and Sultan Muhammad Tapar, who successively ascended the throne of the Great Seljuk Empire.

It seems that noticeable changes occurred in the coins minted after the Battle of Sāveh (513/1119) when Sancar ascended the throne of the Great Seljuk Empire. He was no longer a vassal ruler of the Eastern territories but became the Greatest Sultan of the Great Seljuk Empire, stretching from Kashgar in the East to the Eastern Roman Empire and Egypt in the West. Henceforth, as a suzerain ruler, he was not obliged to include the names of any rulers other than the caliph on the coins he minted. On the contrary, he became a suzerain ruler, requiring dozens of vassal rulers to include his name on their coins. Therefore, in this study, we will attempt to elucidate the form and nature of vassalage-suzerainty relations on coins by examining some coins minted by vassal states and atabegates of the Great Seljuk Empire during the Sultan Sancar period, including the Ghaznavids, Western Karahanids, Seljuk Sultanate of Iraq, Bawandids, Atabegate of Fars, Atabegate of Mosul, and Atabegate of Damascus.

Keywords: Coin, vassalage-suzerainty, Great Seljuk Empire, Sultan Sancar, Coinage

Giriş

Bilindiği üzere Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlere, tâbiyet (vasallık) şartlarının gerektirdiği mükellefiyetleri yerine getirmek zorundaydılar. Ortaçağ İslâm devletlerinde, yıllık haraç vermek, metbû hükümdar adına hutbe okutmak, para bastırmak, metbû hükümdar nezdinde hükümdarlık soyundan ve ekseriya tâbî hükümdarın oğullarından rehinelere bulundurmaları klasik tâbîlik alametlerini teşkil etmektedir. Bunlardan başka, metbû hükümdar “sultan” unvanını taşıırken tâbî hükümdar “melik” unvanını kullanırdı. Metbû hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalarken, tâbî hükümdar üç nevbetle yetinmek zorundaydı. Bu mükellefiyetlere mukabil, tâbî hükümdar, metbû hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kaydı ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû hükümdarın her istediği zaman tâbî devlet sınırlarını aşamayacağı

manasına gelmezdi. Hatta metbû hükümdar bu hususta sebep göstermeğe de mecbur değildir. Diğer taraftan, iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbî hükümdar, yardım istediği taktirde, metbû hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder.²

Tâbîlik-metbûluk münasebetlerinin dayandığı hukukî çerçeve hakkında vermiş olduğumuz bu kısa izahattan sonra bu münasebetlerin sikkeler üzerindeki mahiyetini açıklamaya çalışalım. Öncelikle belirtmeliyiz ki, Ortaçağ İslâm devletlerinde bir hükümdarın hutbeden sonra kendi adına para bastırması, bağımsız ve egemen bir güç olmanın en başta gelen alametlerinden biri sayılmaktadır. Tahta oturan hükümdarın hâkimiyet ve hükümranlığının bir ifadesi olarak gerçekleştirdiği ilk önemli faaliyetlerden biri üzerinde isim, unvan ve lâkablarının³ bulunduğu sikkeler darp ettirmesidir. Diğer taraftan tâbî hükümdarlardan ancak imtiyazlı olanlar sikke bastırabiliyordu. Onlar da tıpkı hutbede olduğu gibi kestirdikleri sikkelere önce Abbâsî halifesinin sonra metbû hükümdarın ve son olarak kendi isim, unvan ve lâkablarını yazdırmaları gerekiyordu.⁴

Büyük Selçuklu sultanlarının bastırdıkları paralarda Abbâsî sikke darp geleneğini devam ettirdikleri görülmektedir. Buna göre Selçuklu sikkelerinin ön ve arka yüzlerinde orta alan yazıları ve çevre yazıları bulunmaktadır. Ön yüzdeki çevre yazısı iki sıra halindeyken arka yüzdeki çevre yazısı bir sıra şeklindedir. Paranın ön yüzünün üst kısmında

(لا اله الا الله وحده لا شريك له) “Lâ ilahe illallah vahdehu lâ şerike leh” yazısı bulunmaktadır. Bu ifadenin altında Abbâsî halifesinin ismi ve unvanı yer almaktadır. Birinci sıra çevre yazısı *Bismillah* kelimesi, paranın birimi, basım yeri ve tarihini oluşturur. İkinci sıra çevre yazısı Rum Suresi (30) üç ve dördüncü ayetlerdir. Paraların arka yüzünün üst kısmında Kelime-i Tevhid’in ikinci kısmı olan (محمد رسول الله) “Muhammedün Resulullah” ifadesi geçmektedir. Sonra Selçuklu hükümdarının ismi, unvanı ve lâkabları yazılıdır. Çevre yazısı ise Tevbe Suresi (9) otuz üçüncü ayettir.⁵

Sancar, 490 (1097) yılında henüz 10-11 yaşlarındayken Horâsân’ın kendisine iktâ edilmesiyle birlikte vasal statüde bir yönetici haline getirilmiştir. Nitekim Sancar’ın o yıllarda darp ettirdiği sikkeler de bu durumu teyit etmektedir. Hakikaten onun tâbî bir hükümdar olarak kestirdiği sikkelerde metbû hükümdar olarak Berkyaruk’un ismini de zikrettirdiğini görüyoruz.⁶ Belh’te bastırıldığı anlaşılan fakat tarihi tespit edilemeyen gümüş bir sikkenin ön yüzünde Halife el-Mustazhir Billâh ile Sultan Berkyaruk’un isimleri yer alırken arka yüzünde *el-Melikü’l-Muzaffer Adudü’l-Devle Sancar* ibaresi bulunmaktadır.⁷ Muhtemelen 494 (1101) yılında darp edilen fakat yeri tespit edilemeyen başka bir parada ise aynı şekilde ön yüzünde

² Köymen 2017, 102-103; Göksu 2017, 43-44.

³ Unvan daha çok bireyin işi, mesleği veya toplum içindeki statüsü ile alakalı bir tanımlamadır. Lâkab ise müsbet manada kişileri yücelten sıfatlar ve bireyi şöhretli kılan övgü ifadeleridir. Büyük Selçuklu Devleti’nde sikkeler başta olmak üzere resmî vesikalarda genellikle hükümdarların önce unvanları sonra lâkabları ve son olarak kendi isimleri zikredilmiştir.

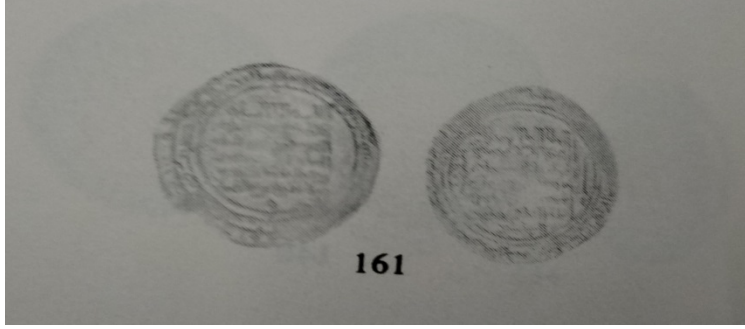
⁴ Köymen 2011, 79.

⁵ Tekin 2009, 181; Çetin 2006, 186-187.

⁶ Sancar’ın Horâsân’a gönderilmesinden bir yıl sonra 491 (1097) yılında Nişâbur’da bastırdığı bir para üzerinde sırasıyla zamanın Abbâsî halifesi el-Mustazhir Billâh, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ve son olarak kendisini isim, unvan ve lakâblarıyla birlikte zikrettirdiği görülmektedir. Bkz. Hanne 2005, 167-168.

⁷ Bu paranın bir yüzünde Kelime-i Tevhid (لا اله الا الله محمد رسول الله), halifenin ismi (el-Mustazhir Billâh), metbû hükümdarın isim ve unvanı (Rüknü’l-Dünya ve’l-Dîn Berkyaruk b. Melikşâh) yer almaktadır. Diğer yüzünde ise Allah lafzı, Kur’an-ı Kerim’den Bakara Suresi’nin 255. ayeti olan Ayete’l-Kürsî’nin bir bölümü (Bu özellik sadece Sancar’ın kestirdiği sikkelerde bulunmaktadır), Melik Sancar’ın isim, unvan ve lakabı (el-Melikü’l-Muzaffer Adudü’l-Devle Sancar) zikredilmektedir.

Halife el-Mustazhir ile Sultan Berkyaruk'un isimleri bulunuyorken arka yüzünde *el-Melikü'l-Maşrik Adudü'd-Devle Sancar* unvan, lâkab ve ismi yer almaktadır:⁸

Res. 1: Alptekin 1971, Levha VI

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
لااله الاالله محمد رسول الله المستظهر بالله السلطان المعظم ركن الدنيا و الدين بركيارق بن ملكشاه	الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما فى السموات و ما فى الارض من ذا الذى يشفع عنده الا بانه الملك المشرق عضد الدولة سنجر

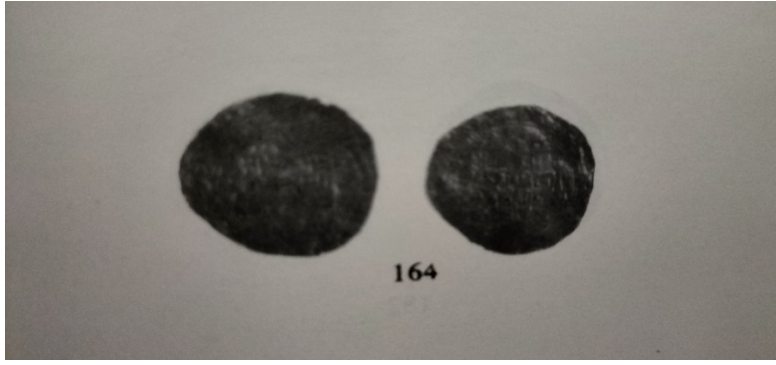
Şek. 1: Alptekin 1971, 525.

Gence Meliki Muhammed Tapar'ın üvey kardeşi Sultan Berkyaruk'a isyan etmesi ve öz kardeşi Melik Sancar ile ittifak yapması üzerine 494 (1101) yılından itibaren Horâsân'da hutbelerden ve sikkelerden Berkyaruk'un ismi çıkarılmış, yerine Muhammed Tapar'ın ismi konulmuştur. Bu tarihten itibaren Melik Sancar ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ın vefat ettiği tarih olan 511 (1118) yılına kadar onu metbû hükümdar olarak kabul etmiş, hutbe ve sikkelerde onun adına yer vermiştir. Bir misâl nakletmek gerekirse, Sancar'ın 496 (1103) yılında Nişâbûr'da darp ettirdiği altın paranın bir yüzünde Halife el-Mustazhir Billâh'ın ismi ve Melik Sancar'ın lâkabı olan *Nasirü'd-Dîn* ibaresi yer almakta, diğer yüzünde ise metbû hükümdar Muhammed Tapar *es-Sultanu'l-Muazzam Ebû Şucâ' Muhammed*, tâbî hükümdar Sancar ise *Melikü'l-Maşrik Sancar* isim, unvan ve lâkablari bulunmaktadır.⁹ Sancar'ın 499 (1106) yılında bu kez Merv'de darp ettirdiği anlaşılan altın paranın bir yüzünde Halife Mustazhir'in isminden sonra *Nasirüddîn Sancar Melikü'l-Maşrik* ibaresi yer almakta, diğer yüzünde ise *es-Sultanü'l-Muazzam Gıyâsi'd-Dünya ve'd-dîn Ebû Şucâ' Muhammed* isim, unvan ve lâkabı zikredilmektedir.¹⁰

⁸ Alptekin 1971, 525.

⁹ Alptekin 1971, 525; Artuk 1970, 347.

¹⁰ Poole 1877, 36-37; Alptekin 1971, 526.

Res. 2: Alptekin 1971, Levha VII

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
ملك المشرق لااله الا الله وحده لاشريك له المستظهر بالله سنجر ناصر الدين	محمد رسول الله السلطان المعظم غياث الدنيا والدين ابو شجاع محمد شاه

Şek. 2: Poole 1877, 36-37; Alptekin 1971, 526.

Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturması ile birlikte vasallık münasebetlerinde yeni bir telakkîye geçilmiştir. Çünkü evvelden Büyük Selçuklu hükümdarları *es-Sultanü'l-Mu'azzam Büyük Sultan* unvanını haiz iken, eyaletlerin idaresine gönderilen hanedan azalarına *Melik* diye hitap edilirdi.¹¹ Sancar, Sâve Savaşı'nda (513/1119) mağlup ettiği yeğeni Mahmûd'u bizzat kurulmasına önyak olduğu Irak Selçuklu Devleti tahtına oturtmuş ve ayrıca onun sultanlık vasfına dokunmayarak kendi statüsünü bir derece yükseltmiştir. Buna göre Sancar'a, *es-Sultanü'l-a'zam* (En Büyük Sultan) ve *Sultanü's-Selâtin* (Sultanlar Sultanı), Mahmûd'a ise *es-Sultanü'l-mu'azzam* (Büyük Sultan) ve *Seyyidü's-Selâtin*¹² (Sultanların Efendisi) unvanlarıyla hitap edilmesine ve netice olarak Mahmûd için de günde beş vakit nevbet çalınmasına karar verilmiştir.¹³

¹¹ Bu devirde başta devletin kurucusu Sultan Tuğrul Bey olmak üzere, Alp Arslan, Melikşâh, Mahmûd, Berkyaruk ve Muhammed Tapar; adlarına kestirdikleri sikkelerde kendileri için "*es-Sultanü'l-Mu'azzam*" unvanını kullanmışlardır. Bkz. Alptekin 1971, 448-524; Poole 1877, 28-36; Tevhid 1321, 58-61; Artuk 1970, 342-349.

¹² İbnü'l-İmrânî 1999, 211.

¹³ İbnü'l-İmrânî 1999, 211.

Sancar'ın otuz sekiz yıl süren hükümdarlığı süresince Bağdad'daki hilâfet makamına sırasıyla el-Müsterşid Billâh (512/529-1118/1135), er-Râşid-Billâh (529/530-1135/1136) ve el-Muktefî Liemrillâh (530/555-1136/1160) oturmuştur. Sultan Sancar bu üç halifeye de biat ederek onların dinî önderliğini kabul etmiş ve darp ettirdiği sikkelerde bu halifelerin isimlerini zikrettirmiştir. Misâl olarak, bastırıldığı yer ve tarih tespit edilemeyen bir altın paranın bir yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh*, diğer yüzünde ise *es-Sultânü'l-A'zam Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l Hâris Sancar bin Melikşâh* ibareleri bulunmaktadır. Bastırıldığı yeri ve tarihi tespit edilemeyen başka bir altın paranın bir yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh Emirü'l-Müminin*, diğer yüzünde ise *es-Sultânü'l-Muazzam Şahinşah el-Azam Ebû'l-Haris Sancar bin Melikşâh* ad, unvan ve lâkablari yer almaktadır.¹⁴

529 (1135) yılında Rey'de darp edildiği anlaşılan bir paranın ön yüzünde zamanın halifesi er-Râşid-Billâh ve Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul'un¹⁵ adları yer alırken, arka yüzünde Sultan Sancar *es-Sultânü'l-A'zam Ebû'l Hâris Sancar* isim, unvan ve lâkablariyle birlikte bulunmaktadır.¹⁶ Yine farklı tarihlerde Sultan Sancar adına bastırılmış ve Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın isminin bulunduğu beş adet para tespit ettik.¹⁷

Sultan Sancar'ın darp ettirdiği yirmi bir adet sikkeden dokuz adeti gümüştür. Altın sikkelerin ortalama ağırlığı 4 gram olmakla birlikte ayarları düşüktür. Bu sikkeler, Nişâbûr, Merv, Belh ve Rey gibi şehirlerde bastırılmıştır.¹⁸

Büyük Selçuklu İmparatorluğu gücünün zirvesindeyken, Sultan Sancar'ın hâkim olduğu yerlerde adına kesilen sikkeler onun ne kadar geniş bir sahaya hükmettiğini göstermektedir. Gazne, Semerkand, Horâsân, Taberistân, Kirmân, Sistân, İsfâhân, Hemedân, Rey, Azerbaycan, Ermeniyye, Erran, Bağdad, İrakeyn, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rebia, Şam ve Haremeyn'de Sultan Sancar adına para bastırılmaktaydı.¹⁹

Bu devirde Sultan Sancar'ın yeğenleri olan Irak Selçuklu sultanları başta olmak üzere pek çok tâbî hükümdar ve bölgesel yönetici bastırdıkları paralarda metbû hükümdar Sancar'ın adını zikrettirmişlerdir. Bu hususa birkaç misâl vermek suretiyle konuyu açıklığa kavuşturmak istiyoruz.

1-İrak Selçuklu Devleti

İrak Selçuklu Sultanı Mahmûd, hükümdarlığı süresince kestirdiği sikkelerde amcası ve metbûu Sultan Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. 514 (1120) yılında Bağdad'da bastırıldığı altın bir paranın ön yüzünde halifenin adı ve unvanı *el-İmam el-Müsterşid Emîrü'l-Müminin* olarak belirtilirken arka yüzünde önce metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar*, ardından tâbî hükümdar Mahmûd'un ismi ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde ifade edilmiştir.²⁰ Yine 521 (1127) yılında Nihavend'de darp edilen altın bir paranın ön yüzünde Sancar'ın ismi ve unvanı *es-Sultânü'l-A'zam Sancar bin Melikşâh* şeklinde zikredilirken arka yüzünde önce halifenin ismi *el-Müsterşid Billâh*, sonra tâbî

¹⁴ Alptekin 1971, 531-532.

¹⁵ Halife er-Râşid Billâh'ın halifeliği esnasında Tuğrul hayatta olmayıp Irak Selçuklu Devleti'nin başında ise Sultan Mesûd bulunmaktaydı. Bu para üzerinde Mesûd'un isminin zikredilmemesi ve Tuğrul'un isminin bulunması muhtemelen Sultan Sancar'ın kendisinin muvafakatini almadan tahta geçen yeğeni Mesûd'un sultanlığını kabul etmediğini göstermek içindi. Paranın diğer yüzüne ise Sultan Sancar, sarayında bulunan ve veliaht ilan ettiği diğer yeğeni Süleymanşâh'ın ismini yazdırmıştı.

¹⁶ Miles 1938, 547.

¹⁷ Alptekin 1971, 532-535.

¹⁸ Alptekin 1971, 438-439.

¹⁹ el-Hüseynî 1999, 65; el-Bondârî 1943, 240.

²⁰ Köymen 1955, 1; Alptekin 1971, 538; Artuk 1970, 348.

hükümdar Mahmûd'un isim unvan ve lâkabı *es-Sultanü'l-Muazzam Mugise'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd bin Muhammed* şeklinde ifade edilmiştir.²¹

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
لا اله الا الله وحده لا شريك له السلطان الاعظم سنجر بن ملكشاه	محمد رسول الله المسترشد با الله السلطان المعظم ابوالقاسم محمود بن محمد

Şek. 3: Alptekin 1971, 542.

Sultan Mahmûd'un vefatının (525/1131) ardından devlet adamları tarafından tahta oturtulan oğlu Dâvud'un hükümdarlığı Halife el-Müsterşid tarafından onaylanmamış ayrıca metbû hükümdar Sancar da bu kararı uygun görmemiştir. Nitekim Sancar, batıya düzenlemiş olduğu bir sefer neticesinde diğer yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirmiştir. Buna rağmen Dâvud'un bir yılı geçmeyen sultanlığı süresince kendi adına sikke kestirdiği anlaşılmaktadır. Bu paranın bir yüzünde *es-Sultanü'l-A'zam Sancar*, diğer yüzünde ise Halife el-Müsterşid Billâh'ın isimleri zikredildikten sonra *es-Sultanü'l-Muazzam Ebû'l-Feth Dâvud* ifadesi yer almaktadır.²²

Metbû hükümdar Sancar'ın onayını almaya lüzum görmeden 529 (1134) yılında Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçen Mesûd'un buna rağmen sultanlığı süresince kestirdiği sikkelerde amcasının ismine yer verdiği anlaşılmaktadır. Mesela 531 (1136) yılında Bağdad'da darp edilen bir paranın bir yüzünde zamanın halifesinin ismi ve unvanı *el-Muktefi Liemrillâh Emîrû'l-Müminin* şeklinde yazılırken, diğer yüzünde önce metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Muîzzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar* sonra tâbî hükümdarın ismi ve lâkabı *Gıyâsi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde zikredilmiştir.²³ Yine Mesûd 533 (1138) yılında Bağdad'da kestirdiği başka bir sikkede amcasının ismini aynı şekilde yazdırmıştır.²⁴

2-Gazneliler Devleti

Sancar, Horâsân melikliği döneminde Gazneliler üzerine düzenlediği bir sefer neticesinde bu devleti vasal bir siyasî teşekkül haline getirmiştir. (511/1118) Bu tarihten itibaren artık Gazne ve Hindistan'da hutbe ve sikkelerde Sancar'ın ismi zikredilmektedir.²⁵ Gazne'de bastırılan fakat tarihini tespit edemediğimiz gümüş bir paranın bir yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Adudü'd-Devle Sancar* şeklinde yazılmıştır. Paranın diğer yüzünde ise vasal hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-A'zam Yemînü'd-Devle Behramşâh* isim, unvan ve lâkabıyla zikrettirmiştir.²⁶ Behramşâh 547 (1152)

²¹ Alptekin 1971, 542.

²² Poole 1877, 44; Alptekin 1971, 546.

²³ Poole 1877, 45; Alptekin 1971, 549.

²⁴ Alptekin 1971, 550; Artuk 1970, 349.

²⁵ el-Cûzcânî, 1363 hş., 212.

²⁶ Thomas 1847, 370.

yılında vefat edince Gazne tahtına oğlu Hüsrevşâh oturdu.²⁷ Hüsrevşâh da babası gibi bastırdığı paralarda metbû hükümdar Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. Bu paralardan birinin ön yüzüne zamanın halifesi *el-Muktefi Liemrillâh*, ardından metbû hükümdar, *Adudü'd-Devle Sancar* isim ve lâkabıyla yazdırılmıştır. Arka yüzünde ise vasal hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-A'zam Muizü'd-Devle Hüsrevşâh* isim, unvan ve lâkabıyla birlikte zikrettirmiştir.²⁸

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
لا اله الا الله وحده لا شريك له المقتفي لامر الله عضد الدولة سنجر	محمد رسول الله السلطان الاعظم معز الدولة خسرو شاه

Şek. 4: Thomas 1847, 372.

3- Batı Karahanlılar Devleti

Sancar'ın kendisine vasal hale getirdiği siyasî teşekküllerden bir diğeri de Batı Karahanlılar Devleti idi. Sancar, gerek melikliği, gerekse de sultanlığı döneminde zaman zaman müdahalelerde bulunduğu bu devleti kendi politikasına muvafık bir şekilde tanzim etmiştir. Bu devletin hükümdarları da bastırdıkları paralarda metbû hükümdar olarak saydıkları Sultan Sancar'ın adını zikrettirmeyi ihmal etmemişlerdir. Misâl olarak Sultan Sancar'ın 525 (1130) yılında Arslan Han Muhammed'in yerine Batı Karahanlı Devleti'nin başına getirdiği Hasan Tekin dönemine ait gümüş bir paranın ön yüzüne metbû hükümdar, *Sancar bin Melikşâh* adıyla yazılırken, diğer yüzünde tâbî hükümdar *Hasan Karahan* ismiyle yer almıştır. Diğer bir parada ise metbû ve tâbî hükümdarlar *Sultan Sancar* ve *el-Hakan el-Muazzam Hasan* ifadeleriyle yer almışlardır.²⁹

4- Fars Atabegliği

Sâve Savaşı'ndan sonra imparatorluğun batısındaki toprakları yeğenleri arasında bölüştüren Sultan Sancar, bu paylaştırmaya göre Fars eyaletini ve İsfâhân'ın bir kısmını yeğeni Selçukşâh'ın idaresine tevdi etmiş, onun atabegliğine ise Karaca es-Sâkî'yi tayin etmişti.³⁰ Görünen o ki Melik Selçukşâh, Fars'taki hâkimiyeti sırasında çok kademeli vasallık münasebetine göre kestirdiği sikkelerde önce amcası Sultan Sancar'ın ve ağabeyi Sultan Mahmûd'un adlarını, sonra ise kendisinin adı ve atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanını yazdırmıştır.

Bu dönemde Selçukşâh'ın kestirdiği sikkelerde adı Serhûşâh سرحوشاه şeklinde okunmaktadır. Bu durumun bir okuma hatasından veya harf silikliğinden kaynaklanma ihtimali imkansızdır. Çünkü incelediğimiz dört parada da Selçukşâh'ın ismi aynı şekilde okunmaktadır. Bir misâl vermek gerekirse, Selçukşâh'ın Fars eyaletinin merkezi Şîraz'da 519

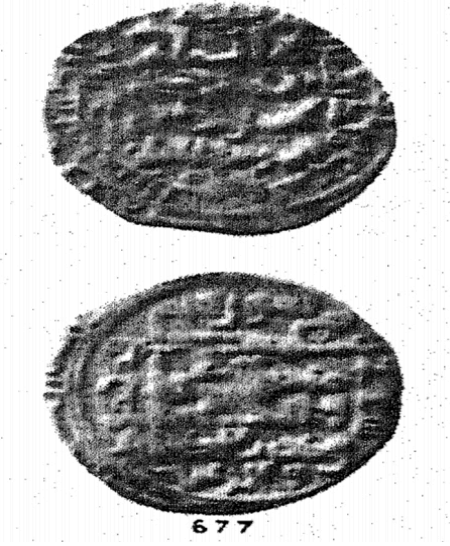
²⁷ Esterâbâdî 1387 hş., 184; Kazvîni 2018, 322.

²⁸ Thomas 1847, 372.

²⁹ Fedorov 2005, 315-316.

³⁰ el-Bondârî 1943, 128; el-Hüseynî 1999, 63.

(1125) yılında darp ettirdiği altın bir paranın bir yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra kendisinin adı سرحوشاه şeklinde yazılmış, paranın kenar kısmında ise atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanı *Melikü'l-Ümerâ Atabeg* şeklinde yer almıştır. Diğer yüzünde ise önce amcası ve birinci derecedeki metbûu Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar*, sonra ağabeyi ve ikinci derecedeki metbûu Mahmûd'un ismi ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde ifade edilmiştir.³¹

Res. 3: Poole 1877, PL. XII.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
سرحو لاله الا الله وحده لاشريك له المسترشد بالله شاه ملك الامراء اتابك	محمد رسول الله معز الدنيا والدين ومغيث الدنيا والدين ومحمود سك

Şek. 5: Poole 1877, 242.

Erdoğan Merçil, “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları” adlı makalesinde bu hususu aydınlığa kavuşturarak bahsi geçen sikkelerin üzerindeki ismin “Selçuk” olduğunu kanıtlamıştır. Ona göre, kûfi harflerle basılmış isim سلحو şeklindedir ve açıkça Selçuk olarak

³¹ Poole 1877, 242.

okunabilmektedir. İsmi ilk harfi س sin'dir. Sikkelerde üçüncü harf olarak ج cim'in varlığı açıkça okunabilmektedir. Sondaki harf و vav değil ق kaf olmalıdır. İsmi okunmasında kuşku uyandıran ikinci harf ل lam veya ر ra'dır. Bu ikinci harf sikkeler üzerindeki diğer harflerin yazılış karakteri itibarı ile ر ra'yı andırıyor olsa da ل lam'dır. Bu şekilde sikkelerdeki ismi سلجق (Selçuk) olduğu gün yüzüne çıkmaktadır.³²

5-Musul Atabegliği

Görünen o ki Sancar'ın imparatorluğun başına geçmesi ve Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte vasallık münasebetleri çok kademeli ve karmaşık bir mahiyet kazanmıştı. Nitekim Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdü'd-dîn Zengî ve oğulları Seyfe'd-dîn Gâzî ve Kutbü'd-dîn Mevdûd³³'un kestirdikleri sikkelerde bu durumu müşahade edebilmekteyiz. Musul Atabegliği 521 (1127) yılında Irak Selçuklu Devleti'ne tâbî bir teşekkül olarak kurulmuştu. Irak Selçuklu Devleti'nin de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olması dolayısıyla İmâdü'd-dîn Zengî, paralarda ve hutbelerde sırasıyla Halife el-Müsterşid Billâh, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd ve son olarak kendisi ve atabegi olduğu melikler Alp Arslan ve Ferruḡşâh'ın adlarına yer vermiştir. Bugün Irak müzesinde bulunan ve İmâdü'd-dîn Zengî'nin bastırdığı bir paranın ön yüzünde *el-Müsterşid Billâh, es-Sultanü'l-A'zam Sancar* ve kenarında *Atabeg* ifadeleri yer almaktayken, arka yüzünde Mahmûd'un unvanı *es-Sultanü'l-Muazzam* ve İmâdü'd-dîn Zengî'nin lâkabı *Mansur* ifadeleri geçmektedir. Yine İmâdü'd-dîn Zengî'nin 540 (1145) yılında Musul'da kestirdiği başka bir sikkenin ön yüzünde zamanın halifesinin ismi ve unvanı *el-Muktefî Liemrillâh Emîrû'l-Müminin* şeklinde yazılı iken arka yüzünde birinci derecedeki metbû Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından ikinci derecedeki metbû Mesûd'un ismi ve lâkabı *Gıyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde yazılmıştır. Bu sikkede ayrıca Zengî, atabegi olduğu Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın ismini de yazdırmıştır.³⁴

³² Bkz. Merçil, 2011, 49-60.

³³ Kutbü'd-dîn Mevdûd ağabeyi Seyfe'd-dîn Gâzî'nin vefatından sonra 544 (1149) yılında Musul Atabegi olmuştur. Onun 549/1154 yılında Musul'da darp ettirdiği bir paranın ön yüzünde önce halifenin ismi ve unvanı *el-Muktefî Liemrillâh Emîrû'l-Müminin*, paranın kenar kısmında ise kendisinin adı *Mevdûd b. Zengî b. Aksungur* şeklinde yer almıştır. Paranın arka yüzünde ise Sultan Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd'un ismi ve lâkabı *Gıyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde yazılmış, kenar kısmında ise Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın ismi bulunmaktadır. Bkz. el-Caber 1992, 272.

³⁴ Bakır el-Huseynî 1971, 611-618.

Res. 4: el-Caber 1992, 272.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
العادل لا اله الا الله وحده لا شريك له المقتضى لأمر الله امير المؤمنين ملك الامر	سنجر محمد رسول الله صلى الله عليه معز الدنيا والدين وغياث الدنيا والدين ومسعود الدين

Şek. 6: Bakır el-Huseynî 1971, 613.

6-Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)

Vasal bir siyasî teşekkül olarak Selçuklu İmparatorluğu'nun Güney Suriye'deki hâkimiyetini temsil eden Dimaşk Atabegliği³⁵ de metbû hükümdar Sancar'ın adını sikke ve

³⁵ Dimaşk Atabegliği hakkında Bkz. Alptekin 1985.

hutbelerde zikrettirmiştir. Bu atabegliğe ait tespit edebildiğimiz paralar, beşinci atabeg Cemale'd-dîn Muhammed ve altıncı ve son atabeg Mucire'd-dîn Abak dönemlerine aittir.

Cemale'd-dîn Muhammed'in 533 (1138) yılında Şam'da bastırıldığı bir paranın ön yüzünde Halife el-Muktefi'nin adı yer alırken arka yüzünde ise çok kademeli vasallık hukukunun bir gereği olarak önce birinci derecedeki metbûu Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar ve sonra ikinci derecedeki metbûu Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd'un ad ve lâkablari ve en son kendisinin ismi bulunmaktadır. Mucire'd-dîn Abak'ın 537 (1142) yılında yine Şam'da kestirdiği bir sikke üzerinde ise Halife el-Muktefi Billâh, Sultan Sancar ve Sultan Mesûd'un isimlerinden sonra kendisinin adı *el-Emîr Abak* şeklinde yazılmıştır.³⁶

(ذ ١٣٩٨) : جمال الدين - دمشق سنة ٥٣٣ هـ / ١١٣٨ م .
الوزن ٣,٩٥ غم ، القطر : ٢٢,٢ مم .

لسنجر
ومسعود
غياث الدنيا والدين
ومعز الدنيا والدين
بسم الله ضرب هذا
الدينار بدمشق سنة
ثلث وثلاثين (٣٣) وخمس
ع في جمال الدين

الامام
المقتفي
لا اله الا الله وحده
لا شريك له محمد
رسوله (كذا) ارسله
بالهدى ودين الحق
ليظهره على الدين

Res. 5: el-Caber 1992, 212.

(ذ ١٣٩٩) : مجير الدين - دمشق سنة ٥٣٧ هـ / ١١٤٢ م .
الوزن ٤,٠ غم ، القطر : ٢١ مم .

الامام
امير
المؤمنين
الامير ابق السلطان
سنجر ومسعود
محمد رسول الله
ارسله بالهدى ودين
الحق ليظهره على
الدين كله

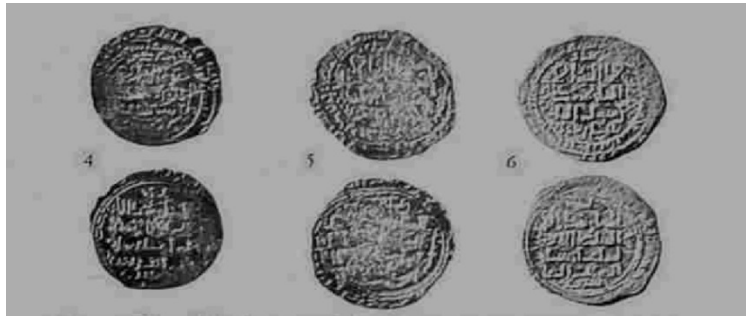
الله
المقتفي
امير
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
محمد رسول الله
بسم الله ضرب هذا
الدينار بدمشق سنة
سبع وثلاثين وخمسين

Res. 6: el-Caber 1992, 213.

³⁶ el-Caber 1992, 212-214.

7-Bâvendîler

Bâvendîler, Taberistân'da hüküm süren İran asıllı eski bir hânedan olarak Sultan Melikşâh döneminde Selçuklu vasallığını kabul etmişlerdi. Selçuklularla inişli çıkışlı devam eden münasebetleri sırasında tâbî bir teşekkül olarak Bâvendîlerin bastırdıkları paralarda Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın isimlerine yer verdikleri anlaşılmaktadır.³⁷ Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatoru olmasından sonra bu ülke üzerindeki Selçuklu hâkimiyetinin daha da pekiştiğini görmekteyiz. Nitekim Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali vasallık şartlarının bir gereği olarak Dînever Savaşı'nda oğlu Rüstem komutasında 5 bin kişilik bir orduyu Sultan Sancar'ın isteği üzerine Hemedân'a sevk etmiştir.³⁸ Diğer taraftan Alâü'd-devle Ali vasallık hukukunun diğer bir gereği olarak kestirdiği sikkelerde metbû hükümdar Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. 519 (1125) yılına ait olan paranın ön yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra metbû hükümdar *es-Sultanü'l-A'zam Şâhânşâh Ebû'l-Haris Sancar* isim, unvan ve lâkabıyla yazılmıştır. Paranın arka yüzünde ise Alâü'd-devle Ali kendisinin ismini *Alâü'd-devle Ali bin Şehriyâr* şeklinde yazdırmıştır.³⁹

Res. 7: Miles 1971, Plate 3.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
لا اله الا الله محمد رسول الله على بن شهریار	المسترشد بالله السلطان الاعظم شاهانشاه ابوالحرث سنجر

Şek. 7: Miles 1971, 457.

³⁷ Miles 1971, 453-456.

³⁸ İbn İsfendiyâr 1389 hş., 71-72.

³⁹ Miles 1971, 457.

Sonuç

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, muhtelif siyasî teşekküllerin bir araya gelmesiyle meydana gelen bir devletler topluluğu idi. Muhtelif siyasî teşekküller başta bulunan Selçuklu imparatorunun vasalları idiler. İmparator bastırdığı paralarda kendi ad ve unvanlarından başka, sadece o sırada halifelik makamında bulunan kimsenin adını zikrettirdiği halde, vasal hükümdar halifenin adından sonra metbû hükümdarın adını ve unvanını, ancak bundan sonra kendi adını zikrederdi. Hutbede de aynı sıra takip edilirdi. Dolayısıyla bir tarih araştırmacısının bu tâbî devletler ve beylikler ile başta bulunan Selçuklu imparatoru arasındaki vasallık münasebetlerini açıklığa kavuşturabilmesi için sikkeler en somut kanıtları teşkil etmektedir. Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturması ve bilhassa Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tâbilik-metbûluk münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır diyebiliriz. Sultan Sancar'ın kurulmasına öncülük ettiği Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirdiği yeğeni Mahmûd'a, Horâsân hudutlarından başlamak üzere Anadolu ve Şam'a kadar uzanan Büyük Selçuklu topraklarını, kendisine tâbî olması şartı ile vermesi ve onun sultanlık vasfını devam ettirmesi, bu sahalardaki diğer tâbî emîrlerin ve beylerin statüsünde değişikliğe sebep olmuştur. Bir misal vermek gerekirse, Musul Atabegliği, Irak Selçuklu Devleti'nin vasalıdır. Yani ikinci dereceden bir vasalıdır. Artukoğulları ise Musul Atabegliği'nin vasalıdır. Diğer taraftan Fars'ın iktâ edilmiş olduğunu daha önce belirttiğimiz Melik Selçukşâh ile bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında bulunan I. Rükne'd-dîn Mesûd doğrudan doğruya Sultan Sancar'ın değil, vasalı Sultan Mahmûd'a tâbî durumuna düşmüş bulunmaktadırlar. Aynı şekilde Şam Atabegliği de Irak Selçuklu Devleti'nin vasalı konumundadır. Böylece çok kademeli vasallık sistemi ile karşı karşıya bulunuyoruz demektir. Nitekim inceleme imkânı bulduğumuz meskûkât katalogları da bu durumu teyit etmektedir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Alptekin, C. 1971, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 435-591.
- Alptekin, C. 1985, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Artuk, İ. C. 1970, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Çetin, K. 2006, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XXIX, Erzurum, 183-194.
- el-Bondârî, 1943, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul.
- el-Caber, İ. C. 1992, *En-Nükûdu'l Arabiyyetü'l İslâmiyyeti fî Methef Katar el-Vatani*, II, Vezareti el-İlâm fî Devleti Katar, Doha.
- el-Huseynî, M. B. 1971, "Atabeylelere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", Çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 611-624.
- Fedorov, M. 2005, "The Osh hoard of copper silver-washed dirhams minted c. 1128-1132", *The Numismatic Chronicle*, Vol. 164, London, 312-321.

- Göksu, E. 2017, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Tâbî’ Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, C. 81, S. 290, 43-66.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî. 2018, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Hanne, E. J. 2005, “Death on the Tigris: a numismatic analysis of the decline of the Great Saljuqs”, *Amerikan Journal of Numismatics*, XVI-XVII, The American Numismatic Society, New York, 145-172.
- İbn İsfendiyâr, 1389 hş., *Târîh-i Taberistân*, Neşr. Abbas İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.
- Köymen, M. A. 1955, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, Zeki Velidi Togan’a Armağan’dan Ayırbasım, Maarif Basımevi, İstanbul.
- Köymen, M. A. 2011, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara.
- Köymen, M. A. 2017, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara.
- Lowick, N. M. 1970, “Seljuq Coins”, *The Numismatic Chronicle*, X, London, 241-251.
- Merçil, E. 2011, “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları”, *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul, 49-60.
- Miles, G. C. 1938, *The Numismatic History Of Rayy*, The Amerikan Numismatic Society, New York.
- Miles, G. C. 1971, “The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan”, *Iran and Islam*, In Memory of the late Vladimir Minorsky, Ed. C. E. Bosworth, Edinburgh, 443-458.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 1363 hş., *Tabakât-ı Nâsirî*, Tash. Abdülhey Cîbî, (Dijital Neşr. Merkez-i Tahkikat-i Rayane-i Kaime-i İsfâhân), Tahran.
- İbnü’l-İmrânî, 1999, *el-İnbâ fi târihi’l-hulefâ*, Thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü’l-Âfâki’l-Arabiyye, Kahire.
- Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, 1387 hş., *Târih-i Firişte*, Tash. Muhammed Rıza Nasrî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran.
- Poole, S. L. 1877, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Etc.* In the British Museum, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, London.
- el-Hüseynî, 1999, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selcukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara.
- Tekin, O. 2009, “Sikke”, *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul, 179-184.
- Tevhid, A. 1321, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kâdîme-i İslâmiyye Kataloğu*, 4. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, Kostantiniyye.
- Thomas, E. 1847, “On the Coins of the Kings of Ghazni” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 9, Cambridge University Press, Cambridge, 267-386.